

Marita Mathijsen

Meneer Van Lennep, veronderstel ik?

Overwegingen van een biograaf

In 2016 hoopt Marita Mathijsen de biografie te voltooien van de schrijver en ‘*public moralist*’ Jacob van Lennep (1802-1868), een sleutelfiguur in de negentiende-eeuwse cultuur en maatschappij. In het volgende stuk geeft Mathijsen de problemen aan waarop een biograaf in het algemeen stuit en spitst zij die toe op de biografie van Jacob van Lennep. Het voornaamste probleem van een biograaf is het vinden van een rode draad in het leven van de historische actor. Van Lenneps persoonlijkheid wijst drie rode draden aan: de zoektocht naar de moeder, zijn maatschappelijke betrokkenheid en zijn hulpvaardigheid.

Inleiding

Toen ik in Amsterdam Nederlands ging studeren, leerde ik de schrijver Jacob van Lennep vooral kennen als de schurk die Multatuli gecensureerd had. Multatuli was zo ongeveer de enige schrijver van belang uit de negentiende eeuw vóór de Tachtigers, volgens professor Garnt Stuiveling, en juist Van Lennep had zich aan hem vergrepen.¹ Maar dat belette niet dat ik me toch meer en meer verdiepte in andere negentiende-eeuwse schrijvers dan Multatuli. Gaandeweg leerde ik Van Lennep kennen, niet alleen als schrijver maar ook als publiek figuur: een snaak, een man van vriendschappen, een vrouwenminnaar, een ondernemende man, conservatief en toch ook moderniteit nastrevend. Hij werd voor mij al heel snel een symbool van de initiatiefrijke burger van de negentiende eeuw, want welk onderwerp uit die tijd ik ook aansneed voor onderzoek, telkens weer stond hij in het brandpunt.

Een jaar of tien geleden kwam het Prins Bernhard Fonds met het

initiatief een aantal biografieën te laten schrijven over sleutelfiguren in de Nederlandse samenleving. De begeleidende commissie vroeg of ik de biografie van Nicolaas Beets op me wilde nemen. Nu heeft de *Camera Obscura* inderdaad veel betekend voor de literatuur, maar ik vond zelf Jacob van Lennep veel meer een sleutelfiguur dan Beets. Er is geen andere schrijver die zich zo ingezet heeft voor de verbetering van de maatschappij in allerlei opzichten: uiteenlopend van aanleg van een waterleiding, oprichting van standbeelden, ondersteuning van behoeftige collega's tot uitgave van de eerste wetenschappelijke Vondel-editie. Geen andere schrijver was ook zo populair als hij: zijn historische romans vonden gretig aftrek, de verzen uit zijn blijspelen werden nagezongen. Ik had toen nog geen tijd om aan die biografie te beginnen, die kwam er anderhalf jaar geleden.

En dan beginnen de problemen. Hoe pak je een biografie aan van een man van wie duizenden brieven bewaard zijn, afgezien van de vele brieven áán hem die ook zijn overgeleverd? Moest ik naar Parijs waar hij vrienden had en waar waarschijnlijk in diverse archieven brieven van hem liggen? Naar de Vrijmetselaarsarchieven in Edinburgh waar hij sprak met vooraanstaande vrijmetselaars? Moest ik op de gok op zoek gaan naar sporen in Duitsland waar hij de baden bezocht en vast en zeker versjes maakte voor badgasten? Moest ik brieven die tussen vrienden van hem gewisseld werden ook gaan lezen, omdat daar waarschijnlijk opmerkingen over hem in staan? Moet ik de eenentwintig delen van zijn verzameld werk in detail bestuderen en ook de honderden losse uitgaafjes, open brieven, pamfletten, historische studies die buiten de *Romantische Werken* (1886-1892) zijn gebleven? Moet ik zijn monumentale Vondel-uitgave helemaal doornemen? Hij zat drie jaar in de Tweede Kamer: wat doe ik met de vergaderverslagen? En hoe kom ik erachter wat hij deed als Rijksadvocaat? De archieven daarvan zijn verloren geraakt. Moet ik het 1500 pagina's lange dagboek van Jacobs zoon Maurits helemaal lezen? Vrijwel niets van dit alles is al uitgegeven of uitgetikt,² de rest bestaat alleen in handschrift. Ik ben jaloers op biografen die kunnen werken met uitgegeven correspondenties en op biografen die te maken hebben met een schaarse overlevering.

En bij deze overvloed heb ik toch ook nog te maken met een gebrek aan gegevens. Rond 1821-1822 is er een knip in wat overgeleverd is. Kasboeken, brieven en gelegenheidsgedichtjes uit die tijd lijken vernietigd te zijn. Dit heeft te maken met een geheimzinnige affaire. Jacob van Lennep had in 1821, hij was toen negentien jaar oud en studeerde aan het Amsterdams Athenaeum, een verhouding met een wat ouder meisje uit de hogere

kringen. Die verhouding moet uit de negentiende-eeuwse hand gelopen zijn. Op 22 januari 1822 werd in Amsterdam een Geertruida Elisabeth geboren en aangegeven op naam van de min Geertrui Tulle die het kind in huis had opgenomen – waarschijnlijk tegen betaling. In 1855 erkende Van Lennep het kind als een voorkind. Niemand heeft ooit de naam van de echte moeder te horen gekregen.³ Hoe ik ook probeer te achterhalen met wie Jacob rond april 1821, toen de zwangerschap moet zijn ontstaan, leuke uren sleet, het lukt me tot nu toe niet om iets daarover te vinden.

Tussen leven en constructie

Het voornaamste probleem van een biografie is echter niet overvloed of gebrek aan materiaal. Het is met name cruciaal om een rode draad in iemands leven te vinden en die te verbinden met de tijd waarin hij leefde. Zonder rode draad ontstaat er geen visie op een persoon en blijft een biografie in het stadium van een documentenverzameling steken. Maar hoe werkelijk is een rode draad in het leven? Die is toch slechts een constructie van de biografie? Otterspeer zet in zijn Hermans-biografie in op wrok als leidraad in het leven van de man die onbewust steeds de mislukking nastreefde als voedingsbodem voor die wrok. Jan Fontijn zag tweespalt als het leidmotief in het leven van Frederik van Eeden. Stephen Greenblatt beschikte voor zijn Shakespeare-biografie nauwelijks over eigentijdse bronnen maar analyseerde zijn werk en kwam tot de conclusie dat taal de obsessie van Shakespeare was. Zo'n rode draad levert mooie biografieën op, maar vertekent ook, omdat die artificieel is. Bovendien verliteraart de biografie er zijn subject mee, want hij zal proberen alles in zijn verhaal vast te knopen aan die rode draad. Daar staat weer tegenover dat de biografie gezien zijn genre mag speculeren en gebruik mag maken van literaire middelen. Interpretatie is noodzakelijk. Maar daar staan grenzen tegenover. Feiten moeten kloppen, de biografie mag geen gegevens weglaten die zijn gekozen constructie ondermijnen. Veronderstellingen mogen, maar ze moeten ondubbelzinnig aangeduid worden als zodanig. Dus, ik mag wel zeggen dat de min het onechte kind 'waarschijnlijk tegen betaling' in huis had genomen, maar niet: 'natuurlijk tegen betaling'.

Nog ingewikkelder dan het vinden van de rode draad is het tonen van de relatie tussen die leidraad en de tijd waarin de gebiografeerde leefde. Op de een of andere manier moet de biografie de lezer mee terug nemen in de leefwereld van zijn geportretteerde. Je moet voelen in welke milieus

deze zich thuis voelde, hoe er naar hem gekeken werd, hoe hij zijn eigen tijd ervoer, met wie hij mentaal overhoop lag, wat zijn angsten waren, of hij zich senang voelde in zijn tijd, hoe hij viel in gezelschappen, welke waarde zijn woorden hadden, hoe veranderende tijden hem al dan niet van streek maakten. En hoe kom je daar achter? Als de gebiografeerde een schrijver is, heeft de biograaf een enorm voordeel, omdat diens werken gebruikt kunnen worden voor die leefwereld. Als het goed is laten die zijn angsten en zijn veiligheden zien, zijn kijk op mens en maatschappij. Maar dat gaat nooit vanzelf, er is altijd een vertaalslag nodig, omdat literair werk een geconstrueerde werkelijkheid is. Bij figuren uit de achttiende tot en met het grootste deel van de twintigste eeuw zijn brieven van groot belang. Daarvóór minder, niet alleen omdat er minder overgeleverd zijn, maar ook omdat die deels minder persoonlijk zijn, minder gevoelsuitstorting bevatten. Maar niet elke gebiografeerde is een groot brieven-schrijver, kwantitatief en kwalitatief. Wie de biografie van Harry Mulisch gaat schrijven, zal ermee geconfronteerd worden dat de man nauwelijks brieven schreef, en zeker geen brieven waarin hij aan zelfonderzoek deed. Sinds de komst van de telefoon veranderde de functie van het brievenverkeer en vanaf ongeveer 1990 veranderde die opnieuw toen e-mailverkeer gewoon ging worden. Telefoongesprekken, e-mails en sms-berichten gaan verloren, ook al zijn er vast schrijvers die belangrijke e-mails uitprinten. Maar naast het verlies aan bronnen is er ook aanwinst in de loop van de twintigste eeuw: radio- en tv-programma's en interviews.

Van Lennep was een brieven-schrijver. Ik schat dat hij zeker tien brieven per dag schreef aan vrienden, familie, schrijvers en collega's in diverse genootschappen, naast de brieven die hij beroepshalve schreef als rijksadvocaat. De meeste van die brieven zijn nogal neutraal: verzoeken om bijdragen aan een tijdschrift of almanak, afspraken voor vergaderingen van de vele genootschappen waarvan hij lid was, bedankjes voor toegestuurde boeken, overleg met uitgevers of met co-auteurs. Alleen in de brieven die hij zo tussen 1820-1830 schreef is er sprake van zelfanalyse: hij was als student onder de invloed van Bilderdijk en Isaac da Costa gekomen en volgde hen in hun extreme gelovigheid.⁴ In brieven aan goede vrienden is hij grappig, scherp, soms zelfs vals, joviaal, openhartig in voorkeuren en afkeren. Hij doorziet politieke machinaties en maakt mensen belachelijk. In brieven aan familie is hij lief en bezorgd, zeker als het om vrouwen en kinderen gaat. De zonen wil hij wel eens former toespreken.

Wat is nu de rode draad die ik zou willen aanhouden in de biografie

van Jacob van Lennep? Als ik naar zijn literaire werk kijk, zou ik voor lotswisseling moeten kiezen. Of het nu om zijn eerste dichtverhalen gaat of om zijn laatste roman, *De lotgevallen van Klaasje Zevenster*, ik zie in vrijwel elk werk van hem de onzekerheid van iemands status centraal staan. Het leven lacht iemand toe, en dan gebeurt er iets waardoor die in de ellende stort. Of andersom: iemand zit zwaar in de nesten en weet zich daaruit te redden. Noodlot en verdienste kunnen beide de katalysator zijn, dat is niet voorspelbaar. De ridder die zijn zuster uit handen van de duivel weet te bevrijden in *Het Huis ter Leede* komt door noodlot toch aan zijn einde, samen met zus en paard; *Ferdinand Huyck* komt door zijn edelmoedige inborst na hemeltergende avonturen en aantasting van zijn reputatie ten slotte toch ongeschonden in de burgermaatschappij terecht.

De zoektocht naar de moeder

Die lotswisseling zit niet in het maatschappelijk leven van Jacob van Lennep zelf: hij is en blijft voor een kwartje geboren en ondanks snakerijen die hij uithaalt en die hem nogal kwalijk genomen worden door de deftige heren van zijn klasse blijft hij altijd een man van aanzien. In zijn persoonlijk leven zit wel degelijk lotswisseling. Die begint als hij op vijfjarige leeftijd een zusje krijgt. Zijn moeder was altijd al ziekelijk geweest, maar na de geboorte van dit kind gaat ze verder achteruit. Als ik de bronnen met hedendaagse ogen lees, moet ze aan epilepsie hebben geleden. Jacob van Lennep schrijft over haar dat ze af en toe een toeval kreeg. Men gaf haar dan water in een tinnen beker, want waterglazen beet ze kapot, voordat ze totaal buiten westen raakte.⁵ Het kindje Antje is ook zwak en vereist veel zorg. Jacob wordt op zijn vijfde naar een Amsterdamse dagschool gestuurd. Het huisonderwijs dat hij tot dan toe vooral van zijn moeder kreeg, kan niet voortgezet worden. Blijkbaar wordt niet overwogen een gouverneur aan te trekken, wat eigenlijk gebruikelijk was. Rust in huis zal wel de reden zijn geweest om hem buitenshuis onderwijs te laten ontvangen. Dat betekende dat hij zijn moeder minder zag, want die bleef meestal van mei tot eind oktober op het Manpad, het buitenhuis van de familie bij Heemstede. Zeker moet het knaapje gevoeld hebben hoe alles nu om het zwakke zusje en de zieke moeder draaide. Het vrolijke prinsje, dat met zijn bruinblond krullend haar, zijn donkerbruine ogen, zijn gemak van leren tot dan toe het lievelingetje van grootouders en ouders was geweest, moest nu de aandacht delen en kwam op de tweede plaats te staan. Een gezond, slim en makkelijk kind

legt het af tegen een zorgenkind. Natuurlijk moet hij dat gevoeld hebben.

De grote omslag kwam echter toen Jacob veertien was. Jacob volgde toen de Latijnse school in Amsterdam. Op 22 oktober 1816 kreeg David Jacob, die in Amsterdam college gaf, een spoedbrief aangereikt uit het Manpad.⁶ Zijn schoonzuster schreef hem dat zijn vrouw die ochtend een benauwdheid had gehad die zolang duurde dat zij de Heemstedse dokter had laten komen. Die had haar een lavement gegeven en Spaanse vliegen op haar benen gezet, maar ze lag nog steeds bewusteloos, ondanks een heftig kloppende pols. De arts wilde dat de echtgenoot erbij gehaald werd en dat haar vaste Amsterdamse dokter overkwam. Toen de professor op het Manpad aankwam, was zij al overleden. Wanneer Jacob het bericht van de dood van zijn moeder kreeg, is niet bekend, maar aangezien de snelste reistijd tussen Amsterdam en Heemstede toch nog altijd een uur of drie was en de vader in Heemstede zal zijn gebleven, is het de vraag of hij het nog diezelfde dag hoorde.

Zes dagen later schreef zijn vader hem in een aandoenlijke brief dat hij die ochtend Jacobs moeder ter aarde had besteld. Die was dus niet bij de begrafenis. ‘Uw zuster,’ schrijft hij, ‘is nog een kind. Maar gij nadert reeds die jaren, in welke zich de rede meer en meer ontwikkelt, doch in welke ook het vuur der driften uitbrandt, – en de jeugd meest vatbaar is voor verleiding.’⁷ Hij drukte hem op het hart dat hij steeds het beeld van zijn lieve moeder voor ogen moest houden – vooral als die verleiding zich aandiende.

Wat gebeurt er met een jongen die zo vroeg zijn moeder verliest? Ik denk zelf dat de rode draad in Jacobs leven in elk geval hier ligt. Want telkens weer zijn het vrouwen die hem in moeilijkheden brengen. In 1822 is er het kind dat verdonkeremaand moet worden. In 1824 trouwt hij met Henriette Röell die tien jaar ouder is dan hijzelf, en een vriendin van de tweede echtgenote van zijn vader. De wederzijdse ouders verzetten zich tegen dit huwelijk, maar uiteindelijk overwon Jacob de tegenstand. Freud mag zeggen wat er aan de hand is als een 22-jarige jongen verliefd raakt op een 32-jarige vrouw, wat in die tijd al gold als iemand van middelbare leeftijd.

In 1834 had Jacob een affaire met een meisje uit Haarlem, Doortje Ringeling. Hij besloot te breken met zijn vrouw, gezin en carrière en met Doortje naar Engeland te vluchten. Voordat hij in Rotterdam op de boot kon stappen, werd hij in een hotel achterhaald door zijn vader en teruggebracht naar zijn honk.⁸

Als Van Lennep allang de middelbare leeftijd bereikt heeft, is er opnieuw een vrouwenaffaire. In 1853 wordt hij lid van de Tweede Kamer en betreft

in Den Haag kamers bij een bakkersvrouw. Ná zijn Kamerlidmaatschap blijft hij haar zien, en verwekt bij haar maar liefst vier kinderen, van wie er slechts één de volwassen leeftijd bereikt. In zijn testament gedenkt hij de twee dan nog levende minderjarige kinderen.

Zijn natuurlijke dochter uit 1822 blijft hem ook achtervolgen. In de tijd dat Van Lennep Tweede Kamerlid was en geregeld in Den Haag verbleef, schijnt zij enige tijd bij haar vader gewoond te hebben. Jacobs vrouw kon er echter niet tegen deze Betje Tulle in zijn gezelschap te zien. Het lijkt erop dat Jacob in 1856 een huwelijk voor haar arrangeerde met een tien jaar jongere man die zijn carrière in Nederlands-Indië gemaakt had. Met deze François Charles Fievez vertrok ze naar Indië, maar ze keerde tien jaar later terug omdat de man 'liederlijk en buitensporig gedrag' vertoonde.⁹ Van Lennep verborg voor zijn vrouw dat zijn natuurlijke dochter weer in Nederland was. In zijn roman *Klaasje Zevenster* (1865-1866) heeft Van Lennep de kwestie Betje Tulle literair omgevormd, en zeker zal bij de conceptie van de roman ook Doortje Ringeling door Van Lenneps hoofd gespeeld hebben. Die roman maakte Van Lennep het middelpunt van een literair schandaal: een hoofdstuk speelde in een bordeel, en dat werd hem indertijd zeer kwalijk genomen. Waar moest dat heen met de Nederlandse literatuur als onschuldige lezers aan de hand van een gerespecteerd schrijver een bordeel ingevoerd werden?¹⁰

Hoe moet ik al die vrouwenkwesties uitleggen? Een kwestie van testosteron, of kan ik zijn voortdurende zoektocht naar vrouwen opvatten als een 'Muttersuche'? Ik kies ervoor zijn ingewikkelde relatie met vrouwen te zien als een rode draad in zijn leven, voortkomend uit het vroege verlies van zijn moeder.

Maatschappelijke gedrevenheid

Er is echter meer aan de hand. Ik overdrijf niet als ik stel dat er tussen 1830 en 1868 vrijwel geen verandering in de Amsterdamse openbare ruimte, in het letterkundig leven, in het genootschapsleven, in opleidingen, toneel, monumentenbehoud, kortom in de culturele infrastructuur was of Jacob van Lennep was erbij betrokken. Zelfs de Amsterdamse waterleiding is grotendeels aan hem te danken. Hij stond aan het begin van de bouw van het Amstel Hotel en van het Noordzeekanaal, en ook het Rembrandt- en Vondelstandbeeld zijn er mede door hem gekomen. Ook landelijk manifesteerde hij zich. De Ridderzaal in Den Haag is door zijn inspanningen

behouden. Lang voordat het Rijksmuseum gerealiseerd werd, ontwierp hij plannen ervoor.¹¹ Als ik zijn maatschappelijke gedrevenheid wil plaatsen, kom ik met ‘Muttersuche’ niet verder. Ik zie die in elk geval als een volgende rode draad, die ik kan plaatsen in het algemene maatschappelijke bestel van die dagen. De politiek en de maatschappij veranderde in razend tempo, en Van Lennep voelde zich verantwoordelijk voor het tegenhouden van wat hij als afbraak beschouwde, en het bevorderen van vooruitgang. Omdat de staat zaken zoals monumentenbehoud, opleidingen en dergelijke nog niet als zijn taak beschouwde, nam hij initiatieven die ertoe leidden dat er geleidelijk aan meer overheidsbemoedening kwam.

Naast die maatschappelijke gedrevenheid is er dan ook nog zijn bekommernis voor zwakkeren in de samenleving. Hij was een ridder die te hulp schoot als hij mensen in nood tegenkwam. Talloze bewijzen daarvan zijn te vinden in zijn archief. Een weduwe met kinderen die wilde hertrouwen schoot hij de huwelijkskosten voor.¹² De dichter Willem Hofdijk die niet kon trouwen omdat hij geen baan had, hielp hij aan een betrekking bij het Gymnasium. Gerrit van de Linde, de student-dichter die Leiden moest ontvluchten vanwege een verhouding met een professorenvrouw, hielp hij naar Engeland te vluchten en bezorgde hij voldoende geld om schoolmeester te kunnen worden. Ook Multatuli hielp hij belangeloos. Hij gaf hem uit eigen zak een voorschot op de uitgave van de *Max Havelaar* (1860) en zorgde voor een fatsoenlijke uitgever. Ja, professor Stuiveling, je kunt die dingen ook anders bekijken.¹³ Die inzet voor mensen die het minder gelukkig getroffen hadden, moet op zijn milieu teruggebracht worden. Het paste een oude familie niet om onbewogen ellende om zich heen te verdragen. Wie buiten zijn schuld in de penarie kwam, had vanzelfsprekend recht op ondersteuning. Zo hadden Van Lenneps grootvader en vader opgetreden, zo handelde hij zelf.

Een kind van zijn tijd?

Het materiaal van de biografie wijst vanzelfsprekend zijn keuzes aan. Ik kan me niet tot slechts één rode draad beperken. Drie rode draden zie ik: de zoektocht naar de moeder, het werken aan maatschappelijke vooruitgang en bekommernis om zwakken. Kan ik die tot één draad verknopen? Ik verwacht dat niet – soms zullen ze elkaar raken, maar meestal zullen ze gescheiden zijn. En bovendien heb ik nog te maken met een onbegrijpelijke tweespalt in zijn karakter. Zo tussen 1820 en 1830 is hij werkelijk een

religieuze topper, maar tegelijk een paljas. Die paljas blijft na 1830 steeds aanwezig, als hij boekjes schrijft waarin hij het natiedenken belachelijk maakt, erotische verzen uitgeeft en karikaturen van politici doorgeeft aan zijn collega's in de Tweede Kamer.

De negentiende eeuw is een complexe eeuw met allerlei al dan niet schijnbare tegenstellingen. Het is een eeuw van vooruitgang, maar ook een restauratieve eeuw, een eeuw van doorgaande Verlichting en de eeuw van de Romantiek. Die complexiteit is er ook in het leven van Jacob van Lennep. Trouw en ontrouw, spottend en religieus bevlogen, berekenend en spontaan, romantisch en verlicht. Makkelijk maakt hij het mij niet. Zijn werken zijn geen gevoelsuitstortingen, geen zoektochten naar eigen hart en drijfveren. Ook in zijn brieven toont hij meestal niet zijn gevoelens. Maar wat had ik hem graag levend leren kennen...

Noten

1. Prof. dr. Garnt Stuiveling was tussen 1950-1972 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, eerst alleen in de Nederlandse taalbeheersing, later ook in de letterkunde. Toen ik in 1966 ging studeren in Amsterdam gaf hij massale hoorcolleges in de Lutherse kerk.
2. De brieven die gewisseld zijn tussen Multatuli en Van Lennep zijn uitgegeven in het *Volledig werk* van Multatuli. Van het dagboek van Maurits van Lennep (bewaard in het Stadsarchief Amsterdam PA 238 537-540) is een getypte versie in privébezit. Deze is te raadplegen op de site www.vanlennep.nl. Er zijn door studenten onder mijn leiding uitgaven gemaakt van brieven van en aan de broers Aart en Willem Veder. Via printing on demand kan besteld worden: Koen Fijma (ed.), *Uwe liefhebbende Zenobie. Correspondentie van Zenobie van Lennep uit de jaren 1846-1869* (Z.p., z.u., 2014). Brieven en manuscripten van Van Lennep komen in vrijwel alle Nederlandse archieven voor, maar de grootste verzameling heeft het Amsterdamse Stadsarchief (PA 238). Een kleinzoon van Van Lennep heeft een biografie van zijn grootvader geschreven, die zeer goed gedocumenteerd is, maar heikele kwestie zijn erbuiten gelaten: M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* (Amsterdam: P.N. van Kampen, 1909). 2 dln.
3. Zie hierover: Marita Mathijssen, "Moeders, minnaressen, echtgenoten, hartsvriendinnen en bijzitten. Jacob van Lennep en de vrouwen," in: *Ellendige levens. Nederlandse schrijvers in de negentiende eeuw*, ed. Rick Honings & Olf Praamstra (Hilversum: Verloren, 2013), 96-107.
4. Zie hiervoor: Marita Mathijssen, "Oprecht zelotisme of tijdelijke bevlieging? Keerpunten in het leven van Jacob van Lennep," *Tijdschrift voor biografie* 3 (2014) 1, 4-11.

Mathijssen

5. Vgl. de genoemde biografie van M.F. van Lennep, dl. 1, 35.
6. Stadsarchief Amsterdam PA 238 139. Hillegonda van Orsoy aan David Jacob van Lennep, 22 oktober 1816.
7. Stadsarchief Amsterdam PA 238 268. David Jacob van Lennep aan Jacob van Lennep, 28 oktober 1816.
8. Zie ook hiervoor het in noot 2 genoemde artikel.
9. Jacob van Lennep in een brief aan zijn nicht Zenobie van Lennep, 2 januari 1866. Zie de in noot 1 genoemde uitgave van Koen Fijma (ed.), 145.
10. Marita Mathijssen, “*Klaasje Zevenster*: vergif of voorbehoedmiddel? Discussies over de zedelijkheid van Jacob van Lenneps laatste roman,” in *Schokkende boeken!* ed. Rick Honings, Lotte Jensen en Olga van Marion (Hilversum: Verloren, 2014), 55-62.
11. Zie voor Jacob van Lennep als ‘public moralist’: Marita Mathijssen, “Het uitwendige schrijverschap: Jacob van Lennep als publieke figuur,” *De negentiende eeuw* 38 (2014) 3: 133-143.
12. Zie hiervoor mijn blog over Van Lenneps biografie: maritamathijssen.wordpress.com
13. Zie hiervoor: Marita Mathijssen, “De Januskop van Jacob van Lennep,” in: *Ik heb u den Havelaar niet verkocht. Multatuli contra Van Lennep*, ed. Ika Sorgdrager & Dik van der Meulen (Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2010), 23-38, en in hetzelfde boek: Marita Mathijssen, “Slaapmuts of huisdrukker? Joost de Ruyter als eerste uitgever van *Max Havelaar*”, 51-62.